

Z Á V Ě R

K ořeny vzniku olomouckého biskupství a kapituly tkví v těžkých vnitropolitických bojích českého raně feudálního státu 11. stol. Přímý podnět k založení vychází od českého knížete Vratislava, který v jejich zřízení spatřoval vytvoření žádoucí protiváhy k rozpínavé politice moravských údělných knížat i pražského biskupa. Tyto okolnosti se pochopitelně odrážely v postavení olomouckého biskupství. Neustálé spory českého knížete s pražským biskupstvím a údělnými knížaty na Moravě nebyly zajisté příznivou půdou pro rozvoj a posílení nově založené instituce, ale naopak se citelně dotýkaly samé její existence. Uměle a náhle vytvořený útvar jen s omezenými možnostmi podpory, kterou mu byl schopen poskytnout sám o svoje postavení bojující panovník, stěží mohl dosáhnout pronikavějšího významu. Odpor proti biskupství byl příliš silný a jeho správcové přitom vesměs málo výrazné osoby. Těmto podmínkám odpovídala i situace olomouckého biskupství a kapituly v 2. pol. 11. a na počátku 12. stol. Nemovitý majetek, rozložený vesměs na území Moravy, nebyl velkého rozsahu a nadto jeho určitá část představovala nejisté vlastnictví. Skrovné byly i poměry biskupského sídla a jeho personálního vybavení. Vliv biskupův i kanovníků nesahal v ohledu církevním daleko za hranice vlastního ústředí. Kněžstvo diecése, hmotně a tím i existenčně závislé na světských pánech, žijících i světským způsobem života, bylo bezprostředněji spjato s laickými představenými než se svou duchovní hlavou.

Nastoupením Jindřicha Zdíka (1126–1150) dochází v této situaci k podstatným změnám. Jeho osobou nepřicházel v čelo biskupství ani neznámý, ani nevýznamný člověk. Jako syn jednoho z čelných představitelů české církve — děkana pražské kapituly Kosmy — patřil nepochybně k přední vrstvě feudálů. Vedle zřejmě dobrého majetkového postavení řadil ho sem zejména blízký styk Kosmův s knížecím dvorem, o biskupském ani nemluvě. To byla jedna z nejdůležitějších okolností, které mu otevřely cestu k biskupskému stolci a sehrály důležitou úlohu v dalších jeho akcích. V tomto prostředí dostalo se mu pak i nevšedního vzdělání a zkušeností, které si pak prohloubil a rozšířil za svého pobytu v cizině. Všechny svoje

vlastnosti dal Zdik do služeb světovládného kuriálního programu, jak byl postupně formulován papežskou reformní stranou v bojích státu a církve v 11. a na počátku 12. stol., a stal se jeho čelným představitelem v českých zemích.

Jeho původ, blízký vztah ke knížecímu dvoru, vzdělání, diplomatická obratnost, naprostá oddanost novým záměrům učinily z něho u kurie nejvhodnější osobu k uskutečnění jejich zájmů. Okruh lidí, o které se Zdik při své činnosti opíral, nebyl zdaleka tak početný jako tábor jeho odpůrců, byli to však vesměs představitelé tehdejší feudální společnosti. Významná byla zejména podpora knížecího dvora a knížete českého. Zdik si ji získal nejen soustavným a důsledným prosazováním jeho politiky, ale zejména tím, že v nejkritičtějším chvílích byl knížeti hlavní oporou a dovedl mu získat svými styky v cizině žádoucí pomoc. Biskupův kredit, takto již neobyčejný, vzrůstal pak jeho vztahy a vlivem v kruzích císařského dvora, jehož podpory český kníže nejednou potřeboval a s nímž byl i v jiném směru spjat. Zvláště od 40. let pozorujeme, jak se díky těmto okolnostem vytváří úzký vztah mezi knížecím dvorem a jeho představiteli na straně jedné a reformní církevní stranou, reprezentovanou olomouckým biskupem, na straně druhé. Z této vzájemné spolupráce česká církev těží. Podporou knížete činí z něho svého stoupence, zavazuje si ho a využívá k podpoře svých cílů. V zásadě týž postup, který církev praktikovala i v jiných zemích. Výsledky, kterých v 1. pol. 12. stol. u nás dosáhla, byly pŕochopitelně nejpronikavější v olomouckém prostředí.

Zdikův postup v okruhu jeho vlastní působnosti charakterisují činy, kterým on sám dal písemnou, listinnou formu. Je to 1. přenesení biskupského sídla k nově vystavenému chrámu, 2. zřízení nové, početnější kapituly, 3. stanovení řádu svěcení kněžstva olomoucké diecése, 4. získání sporného podivínského majetku a imunity pro biskupské statky. Prvé tři akce byly uskutečněny na počátku Zdikova episkopátu a podstatným způsobem změnilly organizační strukturu a poměry olomouckého biskupství.

Dosavadní rozsah kapituly při poměrně skrovném biskupském kostele byl v zřejmém rozporu s dalekosáhlými záměry, které měl nově nastupující biskup. K zvýšení působnosti a účinnosti jemu svěřené instituce potřeboval nejen rozměrnějšího a honosnějšího sídla, ale především početnějšího personálního vybavení. Uskutečnění těchto požadavků však vyžadovalo splnění nezbytných hmotných předpokladů. Způsob, jakým byl získán nový majetek, patří k největším úspěchům moravské církve a je pozoruhodným dokladem její expansivnosti. Zdik, který byl uskutečňovatelem tohoto záměru, využil zde starých hradských kostelů, jejichž dřívější postavení a funkce neupadly ještě tak dalece v zapomenutí. Z jejich správců učinil své arcijáhny s pravomocí v okruhu, který se kryl s dřívějším velkofarním

obvodem. Aby úžeji spojil činnost těchto hodnostářů se svým úřadem a podřídil tak svému vlivu, jmenoval tyto osoby současně i kanovníky nově zřízené kapituly. Z někdejších světských služebníků se stal biskupův orgán. Prostřednictvím těchto arcijáhnů pak získával i přístup k majetku jejich kostelů. Tím měl nejen žádoucím způsobem zajištěnu nově zřízenou kapitulou, ale také připraven základ pro další expansi. K těmto základním změnám a některým dalším reformám, dotýkajícím se speciálně kněžského stavu, připojil Zdik ve 40. letech jiný zisk, kterým dovršil své úsilí vymanit moravskou církev ze závislosti na světské moci. Dosáhl totiž na Vladislavovi imunity pro veškeré statky olomouckého biskupství, ústupku, který byl v tehdejších českých zemích neobvyklým zjevem. Byla zde však ještě celá řada dílčích zásahů, které se nesou v tendenci základních změn a jsou jejich odrazem na jiném poli. K nim patří v první řadě oblast písemné kultury. I v tomto směru dochází v olomouckém prostředí k pozoruhodné činnosti, nevšední svým rozsahem i povahou v té době nejen u nás, nýbrž i v sousedních zemích.

Písemný materiál, dnes známý a pocházející z činnosti olomouckého prostředí, nese stopy záměrného a systematického úsilí Jindřicha Zdíka probíjet církev ve všech směrech nezávislé a vedoucí postavení ve společnosti. To platí stejnou měrou o materiálu diplomatickém a rukopisném. Staré olomoucké biskupství a kapitula množstvím rukopisů neoplývaly. To, co zde bylo, nevyhovovalo svým rozsahem a zejména pak svou povahou. Obsahová náplň nově získaných rukopisů jasně ukazuje tendenci celého snažení. Především byly opatřeny nezbytné rukopisy pro liturgické účely. Dnes známe pouze některé z nich. Je to známé olomoucké horologium, svým provedením nejkrásnější výtvar, pasionál, dochovaný jen v podobě malého zlomku, a homiliář. Dále to byla díla umožňující domácím duchovním porozumění biblickým textům a sloužící tak jejich základnímu vzdělání. Konkrétně jde o kodexy CO 98 II (výklad žalmů), CO 322 (Brunonův výklad Pavlových listů), CO 469 a CO 93 (Řehořova Moralia). Konečně se Zdik také postaral o práce, které se měly uplatnit jako pomůcka při řešení organizačních a vůbec praktických vnitřních i vnějších záležitostí: CO 135 (Ordines Romanae ecclesiae), CO 202 (Ordo de celebrando concilio—Canones conciliorum—Collectiones Burchardi Wormacensis XIII librorum), CO 205 (Ivonis Carnotensis Collectio trium partium) a též CO 98 I (Epistolae Bernhardi de Clara valle). Jako stoupenec a uskutečňovatel reformního programu církve měl zájem na tom, aby theoretický růst a praktická činnost podřízené mu instituce a jejich členů se pohybovala právě v jeho mezích. Nespokojil se tudíž obstaráním jakýchkoli spisů, nýbrž těch, které svým pojetím odpovídaly jeho stanovisku, i když to byla cesta mnohem svízelnější. Prakticky to totiž znamenalo obrátit se k dílům teprve nedávno vzniklým,

jejichž rukopisné rozšíření bylo teprve ve svých počátcích a jednotlivé exempláře tak těžko dostupné. Vždyť v některých případech, jako je např. CO 98 I nebo CO 24, dělí vznik vlastního díla a jeho olomouckého opisu pouze několik málo let. Jestliže přesto Zdikova snaha dosáhla žádoucího cíle, stalo se tak jen díky jeho četným a hlavně osobním stykům s významnými církevními kruhy v západní Evropě. Odtud také, především z blízkého sousedství rakousko-bavorského, kde Zdik často v záležitostech církevních i politických pobýval, pocházely nezbytné předlohy.

Mnohem významnější povahy je však diplomatická činnost olomouckého prostředí. Především tento druh písemností představuje dílo samostatné a do značné míry původní, pokud lze ovšem v takových případech mluvit o původnosti vůbec a ve středověku zvláště. U rukopisů šlo o práce cele přejaté. Jediné, co jsme mohli kromě ryze technické stránky (opisování, výzdoba knih atp.) zdůraznit jako vlastní podíl olomouckého prostředí, byl výběr látky. U diplomatického materiálu sama povaha věci nutila původce již k samostatné tvorbě. Je důležité, že se tato tvůrčí činnost uplatňuje na poli diplomatickém. Je to právě v oblasti, která jednak přesahuje okruh ryze církevních záležitostí, jednak stojí v 1. pol. 12. stol. u nás na prvních vývojových stupních. Nebudeme zajisté spojovat počátky české listiny teprve s působností olomouckého skriptoria ani přesto, že se odtud dochovaly v podstatě nejstarší originály našich listin. V této době je listina v českých zemích již známou a také užívanou institucí. Avšak na tehdejší poměry nevšední rozsah diplomatické činnosti nás nutí, abychom jako přínos skriptoria pro rozvoj české listiny vytkli jeho úsilí nahradit dosavadní sporadicitu v užívání listiny soustavností.

Diplomatická činnost olomouckého prostředí vykazuje ve svém základě tytéž charakteristické rysy, které jsme mohli zdůraznit v rukopisném materiálu. Je to především její na tehdejší dobu u nás neobvyklý rozsah, dále záměrnost a systematický ráz celého projevu i sepjetí s osobou Jindřicha Zdika. Je pochopitelné, že se jeho úsilí o prosazení listiny projevilo nejdůsledněji v okruhu jemu přímo svěřeném. Hned na počátku svého působení dal listinnou formu základním organizačním změnám, kterými podstatně upravil dosavadní stav a strukturu olomouckého biskupství. První z nich (CDB I, č. 115) se dotýká zřízení nového biskupského kostela a přenesení dosavadního biskupského sídla k tomuto chrámu. S ní úzce souvisí Zdikova listina o zřízení nové kapituly. Souvislost je dána nejen způsobem a dobou vzniku, ale také věcnou podstatou samého právního počínu. Vytvoření nové kapituly bylo totiž do značné míry podmíněno aktem obsaženým v č. 115. Z doby současné nebo jen o málo pozdější pak pochází další listina CDB I, č. 163. Také ona se dotýká organizační struktury olomouckého biskupství, tentokrát však na poli možno říci liturgickém, když

přináší biskupovo stanovení postupu při svěcení kněžstva. Ve 40. letech se potom Zdik postaral o listiny (CDB I, č. 138, č. 157), které rozhodovaly, resp. zlistiňovaly rozhodnutí dlouholetého sporu mezi olomouckým a pražským biskupstvím o podivínský majetek a nadto dávaly olomouckému biskupství na tehdejší dobu neobvyklá práva.

Podobně jako veškeré Zdikovo působení neomezuje se ani jeho zájem o listinu pouze na vlastní instituci, ale zasahuje i do jiných okruhů. Jsou to zejména 40. léta, kdy Zdik prosazuje zlistinění důležitých právních pořízení ve prospěch jiných církevních ústavů, na jejichž existenci měl nemalý podíl. Vedle jím vydané a rovněž stylisované zakládací listiny strahovské je to zejména zakládací listina kláštera sedleckého. Zdik tak kromě listin (a listů) svým jménem vydaných či olomouckému kostelu určených, které přímo sám stylisoval, dal podnět, resp. se jiným způsobem zasloužil o existenci takřka všech ostatních kusů z jeho doby pocházejících a dnes dochovaných. Můžeme tak vskutku prohlásit, že „téměř všechny listiny, které byly v Čechách a na Moravě v době Zdikova působení vydány, dokládají jeho účast při svém vzniku“. Na jeho usilování a prosazování listiny je zřetelně patrný záměr, zabezpečit v duchu kanonického práva trvalým způsobem všechny počiny dotýkající se hospodářského a právního postavení církevních ústavů v českém státě.

Na vzniku veškerých písemností, které jsou dílem olomouckého prostředí, se podílí na 30 písařů. Jejich působení je rozloženo zhruba do dvou desetiletí (30. a 40. léta 12. stol.). Rozsah činnosti jednotlivých písařů je ovšem dosti rozdílný. Menší část rukopisů je psána vždy jedním písařem. Konkrétně jsme zjistili tuto skutečnost u CO 24 (písař VIII), CO 202 (písař IV). K nim lze celkem oprávněně přiřadit ještě CO 469, neboť 246 jeho folií píše písař XXVI a pouze 20 řádků zhruba uprostřed rukopisu je dílem XXIX. V ostatních případech vystupují 3 i více písařů. U kodexů CO 135 a CO 93 jsou to 3 písaři, u CO 98 II 7 a u rukopisů CO 98 I a CO 205 dokonce 9 písařů. Přístup většího počtu osob k psaní kodexu má při tom několik variant. Jednu z nich představuje CO 93, kde písaři zúčastnění nastupují k opisování postupně za sebou. Druhý způsob reprezentují kodexy CO 135 a CO 98 II. Zde byla předloha rozdělena na několik částí a na všech se pracovalo současně. Poslední způsob se vyznačuje tím, že činnost jednotlivých písařů se proplétá. Zvlášť charakteristický pro tento případ je CO 205. V zásadě je tento kodex stavěn týmž způsobem jako CO 135 či CO 98 II. Avšak v každém z jeho úseků je práce hlavního písaře (XIII, II) přerušována drobnými zásahy celé řady navzájem se střídajících osob (IV, V, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII). Proplétání písařů se uplatňuje též u CO 98 I s jistou odchylkou v tom smyslu, že jde spíše o kombinaci tohoto způsobu s prvou z uvedených variant.

Zásah většiny písařů (zhruba dvě třetiny) je tudíž nepatrný a hlavně nesoustavný, takže jejich činnost je naprosto nekvalifikuje jako osoby zabývající se výhradně — zde lépe řečeno především — opisováním kodexů (či listin). Takovými však nepochybně byli písaři I—IV, VI, VIII—X, XIII, XVIII, XX. V podstatě jsou právě oni představiteli vlastního skriptoria. Především jejich činností vznikají veškeré písemnosti. Teprve tam, kde přerušují práci — důvody toho mohou být velmi rozličné — vsunuje se příležitostný zásah osob zřejmě přítomných (ať již náhodně, či z určité pomocné funkce) v prostor skriptoria. Při tom rozsah úseku takového „příležitostného“ písaře je asi závislý na délce přerušení. Jedině takto si můžeme zatím vysvětlovat situace, jak je představuje zejména kodex CO 205, mezi dosud známými případy zjev naprosto ojedinělý.

Ve skriptoriu se tudíž soustavněji zabývá opisováním rukopisů a psaním listin 4—6 písařů, tedy počet odpovídající svým rozsahem větším skriptoriím té doby. Písaři se rekrutovali z řad kleriků a snad i kanovníků olomouckého kostela. Svědčí o tom jednoznačně všechny okolnosti vzniku jednotlivých písemností. Písařská práce nebyla zajisté jejich výhradní činností. Věnovali se jí ovšem přednostně a podle okamžitých potřeb byl stav takto činných osob upravován či doplňován. Tak okamžitá potřeba většího množství knih základní povahy na počátku období reorganisované a rozšířené instituce vyžadovala, aby se písařskou činností zabýval větší počet jejich členů. Nebo vidíme, jak z řad nejdříve jen příležitostně se objevujících doplňkových písařů jsou v pozdější době někteří (IV, VIII) pověřováni psaním rukopisů.

U valné části písařů nejde tudíž o osoby zabývající se výhradně nebo soustavněji písařskou činností. V tom smyslu vyznívá i sám grafický projev a kvalita podání opisovaného textu. Pokud se týče prvního zjevu, zjišťujeme takřka u všech písařů volnější a zběžnější duktus písma, často neurovanost a malou stabilitu písemných forem. V případě druhém pak nacházíme řadu nedostatků a poklesků. Nejde jen o přeskočení či přehození řádků a vynechání i obsáhlejších míst z předlohy, což vyplývá z nepozornosti písaře; s tímto negativním rysem se ve středověké rukopisné praxi setkáváme častěji. Závažnější je, že v opsaném textu narazíme nezdědkou na úplně zkromolená slova v takové podobě, že v nás nutně vznikají vážné pochybnosti nejen o pečlivosti písařů, ale také o jejich schopnostech.

Činnost písařů se neomezuje pouze na opsání příslušného textu, nýbrž je spojena jak s přípravnými, tak i závěrečnými pracemi. Písař, resp. písaři provádějí též úpravu a výzdobu písemností, jejich dílem je tudíž rukopis jako celek. Není tu vedena hranice ostře odlišující práci písaře a — možno tak říci — umělce. Pokud se v tomto směru projevuje jistá dělba práce, děje se tak nejdříve mezi písaři téhož kodexu.

Výzdobou a úpravou rukopisu sledují písaři v podstatě dvojitý účel: a) užitkový (zvýšení přehlednosti textu), b) estetický (umělecká výzdoba rukopisu). Obě tyto složky se uplatňují v olomouckých rukopisech v ne- stejném rozsahu. U všech je sice sledován a různými prostředky realizován prvek užitkový, avšak jen u některých přistoupil či měl přistoupit i moment umělecký. Základním prvkem, upravujícím přehlednost textu, jsou rubra a versálky. Pro rubra je volen z valné části červeně psaný text běžnou minuskulou. Pouze začátky či nadpisy jednotlivých knih nebo kapitol bývají uvedeny majuskulními typy. Jistou variantou tohoto způsobu jsou případy, kdy jednotlivá písmena jsou provedena obyčejným inkoustem a pouze jejich výplň či podklad mají barvu rumělky. K tomu obvykle přistupuje podtržení celého titulu červenou barvou. Versálky, z valné části provedené rumělkou a jen skrovně obyčejným inkoustem, stojí v čele knih, kapitol, odstavců i jednotlivých vět. Ne všude je ovšem užití versálek stejně bohaté. Takřka nadměrný je jejich počet v CO 202 a CO 205, které i jinak patří k nejlépe vybaveným a provedeným rukopisům. K nim se v tomto směru řadí ještě CO 135. Versálky mají charakteristické tvary tzv. gotické majuskuly. Jejich úprava na jedné straně vykazuje řadu společných prvků – převážně dobových, kdežto na druhé straně pozorujeme různost zdobení základních tvarů, jakož i odlišnost různých typů versálky u téhož rubrikátora. Doprovodným znakem ruber je užití červených čar, vlnovek a jiných ozdob k výplni nedokončených řádků či k výraznějšímu zasazení nadpisů. Svou podstatou plní tento prvek již funkci estetického momentu. Dověšením výzdoby olomouckých rukopisů jsou iniciálky. Podle původního záměru měly být jimi vybaveny takřka všechny nejstarší kodexy, tj. CO 135, CO 202 a CO 205. V plném rozsahu a vskutku v bohaté míře stalo se tak jedině u CO 205. Ve skrovnější míře se s nimi setkáváme ještě v CO 24. Zcela zvláštní místo pak zaujímá rukopis horologia. V prvních dvou případech mají obvyklou podobu rumělkou provedených perokreseb, kde ze základního obrysu vyrůstá jednoduchá až středně bohatá rozvilinová výplň. Iniciálky horologia jsou pak provedeny ještě v duchu starších zvyklostí ve formě zlatého úponku s rumělkovou konturou. Zde a v CO 205 je podklad iniciálek vytvářen kombinací zelené, modré a žluté barvy akvarelového ražení. Pokud se týče vlastního písma, vykazují pouze dva písaři velmi blízkou příbuznost (II a IV). Jinak není mezi písaři skriptoria těsnějších vztahů než velmi obecných a dobových. Není zde jednotnosti grafického projevu, která by byla výrazem těsného provenienčního vztahu písařů, takové, kterou bychom mohli označit pojmem „písařská škola“. Ve srovnání s výsledky písařské tvorby ostatních domácích i cizích skriptorií (pokud takové srovnání lze za dané situace provést) vystupují na mnohých místech spojitosti s písařskými zvyklostmi sousední rakouské oblasti.

Činnost olomouckého skriptoria je spojena s expansivním úsilím české církve, které dosáhlo za episkopátu Jindřicha Zdíka neobyčejně výrazných forem. Její rozsah a charakter nesou stopy zásahů a změn, jimiž chtěl Zdik v duchu reformního kuriálního programu 11. a 12. stol. vymanit církev z dosavadní závislosti na světské moci a v konečné fázi povznést na rozhodujícího činitele ve státě. Zdik jako horlivý a výbojný stoupenec papežských světovládných snah v podstatě zahájil s plnou intenzitou boj státu a církve v českých zemích. Opíraje se o panovníka dostal se tu do rozporu s většinou feudálů i samého kněžstva. Dosažené výsledky, i když v mnohých směrech pozoruhodné, neměly širší platnost a hlavně — po dlouhou ještě dobu následování. Nestalo se tak ani ve sféře Zdikova přímého vlivu a moci.